IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

İSA HÜSEYNOVUN "TÜTƏK SƏSİ" POVESTİNDƏ BƏŞƏRİ HUMANİZM VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ İNTERPRETASİYASI

Gunel Hummetova (Paniyeva) Saleh
Azerbaijan State Pedagogical University,
Head teacher of the Department of Literature Teaching Technology, PhD in Philology
Mail: gunelpeniyeva@mail.ru
Orcid ID:0000-0002-8916-3484
Tel.+994559176817

Xülasə: Tədqiqatda İsa Hüseynovun (Muğannanın) "Tütək səsi" povestində əks olunmuş bəşəri humanizm və multikultural dəyərlər bədii mətndən gətirilən geniş sitatlar fonunda təhlil edilir. İkinci Dünya müharibəsinin arxa cəbhə reallıqlarını əks etdirən əsərdə, fərqli mədəniyyət daşıyıcısı olan rus gəlini Tanya və kəndə sığınan didərginlərin yerli əhali tərəfindən inklüziv şəkildə qəbulu prosesi araşdırılır. Əsərin əsas simvolik elementi olan tütək səsi milli və coğrafi hüdudları aşan, fərqli etnik qrupları ortaq mənəviyyat müstəvisində birləşdirən universal bəşəri dil kimi dəyərləndirilir. İsfəndiyar kişi və Cəbrayıl obrazlarının timsalında insanlıq meyarının hər cür milli təəssübkeşlik və ideoloji qəliblərdən üstün tutulması, Azərbaycan xalqının genetik kodundakı tolerantlıq və dözümlülük prinsiplərinin bədii-fəlsəfi təzahürü kimi əsaslandırılır. Sonda povestin müasir dünyadakı etnik-mədəni böhranlara qarşı aktual, sülhsevər və humanist mesajlar daşıdığı qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: İsa Hüseynov (Muğanna), Tütək səsi, Multikulturalizm, Bəşəri humanizm, Tolerantlıq, Mədəniyyətlərarası dialoq, Arxa cəbhə nəsri, Sazlı kəndi

Abstract: The study analyzes the universal humanism and multicultural values reflected in Isa Huseynov's (Mughanna) novella "The Sound of the Pipe" (*Tütək səsi*) within the framework of extensive citations from the literary text. The article explores the process of inclusive acceptance of Tanya, a Russian daughter-in-law representing a different culture, and the displaced refugees by the local population in the work, which depicts the realities of the rear front during World War II. The sound of the pipe, the primary symbolic element of the novella, is evaluated as a universal human language that transcends national and geographical boundaries, uniting diverse ethnic groups on a common spiritual ground. Through the characters of Isfandiyar kishi and Jabrayil, the prioritization of humanity over any national prejudice or ideological stereotypes is justified as an artistic and philosophical manifestation of the tolerance and endurance embedded in the genetic code of the Azerbaijani people. Ultimately, it is concluded that the novella conveys highly relevant, peaceful, and humanist messages in response to contemporary ethno-cultural crises around the world.

Keywords: Isa Huseynov (Mughanna), The Sound of the Pipe (Tutek sesi), Multiculturalism, Universal humanism, Tolerance, Intercultural dialogue, Rear-front prose, Sazli village

Giriş.

İsa Hüseynovun (Muğannanın) "Tütək səsi" povesti Azərbaycan ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsi dövrünün arxa cəbhə reallıqlarını, insan mənəviyyatının sınağa çəkildiyi ən ağır anları bədii dillə əks etdirən şah əsərlərdən biridir. Əsər ilk baxışdan fədakarlıq, müharibənin gətirdiyi fəlakətlər və mənəvi itkilər üzərində qurulsa da, onun dərin qatlarında

multikultural dəyərlər, etnik dözümlülük, insanpərvərlik və fərqli mədəniyyətlərin eyni humanizm müstəvisində qovuşması ideyası dayanır.

Əsərdə kəndə sığınan fərqli millətlərin nümayəndələri (məsələn, rus qadını gəlin Tanya, qaçqınlar və s.) və kənd camaatının (başda Cəbrayıl, İsfəndiyar kişi, tütək çalan gənc Tapdıq olmaqla) onlara münasibəti bəşəri dəyərlərin milli çərçivələrdən qat-qat üstün olduğunu sübut edir.Müharibə fərqli millətlərdən olan insanları eyni ağrının ətrafında birləşdirir. Kənd mühitinə gələn fərqli mədəniyyət daşıyıcıları yadlaşdırılmır, əksinə, yerli əhali tərəfindən doğma kimi qəbul edilir. Ağrının dini və milləti olmur prinsipi əsərin əsas xətlərindən biridir.Əsərdə rus gəlini Tanya və kənd qadınlarının, xüsusən də cəbhədən qara kağız gözləyən, hər an qorxu içində yaşayan anaların münasibətlərində bu açıq şəkildə görünür. Kənd sakinlərinin Tanyanı qorumaq, onun dərdinə şərik olmaq cəhdləri multikulturalizmin praktik nümunəsidir:*"...Kəndin dərdi bir idi, fəqət bu dərdin içində hər kəs bir-birinin gözünə dikilirdi ki, bəlkə bir təsəlli tapa. Tanya bura gələndə onun dilini kimsə tam bilmirdi, amma gözlərindəki o müharibə qorxusu, ər yolu gözləyən qadının intizarı hamıya bəlli idi. Kənd qadınları öz çörəklərini onunla bölləndə heç kim düşünmürdü ki, bu rusdur, yoxsa başqa dildə danışır. Çörək də birdi, göz yaşı da..."*Bu sətirlər göstərir ki, ekstremal vəziyyətlərdə subyektiv etnik stereotiplər yox olur. İsa Hüseynov subyektlərin dil fərqliliyini mənəvi bir baryer kimi deyil, əksinə, sükutun və ortaq taleyin gətirdiyi bir doğmalıq kimi təsvir edir. Tanyanın kənd mühitində özünü yad hiss etməməsi üçün göstərilən kollektiv cəhd, Azərbaycan xalqının mentalitetində kök salmış qonaqpərvərlik və tolerantlıq hissinin təbii təzahürüdür.Əsərə adını verən və bütün süjet boyu mənəvi sığınacaq rolunu oynayan tütək səsi və onun ifaçısı Tapdıq fərqli bir rəmzi mənaya malikdir. Musiqi – multikulturalizmin ən təmiz, tərcüməyə ehtiyacı olmayan yeganə dildir.Tapdıq tütək çalanda kənddə hər kəs, o cümlədən kəndə sığınmış digər didərginlər də işini saxlayıb onu dinləyir. Bu səs insanları keçmişə, sülh dövrünə qaytarır və ruhsal bir vəhdət yaradır:*"...Tapdıq tütəyi dodağına aparanda elə bil kəndin üstünə çökən o ağır buludlar bir anlığa çəkilirdi. İsfəndiyar kişi başını bulayıb səsə qulaq asırdı. Tanya pəncərədən baxıb sükutla ağlayırdı. Bu səs təkcə bizim dağların, bizim dərələrin səsi deyildi; bu, anasından, yuvasından ayrı düşmüş hər bir canlının fəryadı idi. Tütək fərq qoymurdu, onun səsi hər kəsin ürəyinə eyni cür toxunurdu..."*Musiqinin bu cür universal təsiri onun məhz transmilli xarakterindən irəli gəlir. İsa Hüseynov bu bədii priyomla göstərir ki, incəsənət və mənəviyyat insanları birləşdirən əsas qüvvədir. Rus Tanyanın Azərbaycan tütəyinin avazında öz rus hərbçi ərinin həsrətini duyması və mənəvi rahatlıq tapması, mədəniyyətlərin bədii-estetik səviyyədə bir-birini necə tamamladığının və insanı etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ucaltdığının sübutudur.Povestdə mənəvi mütəkkə və ədalət rəmzi olan İsfəndiyar kişi obrazı, multikultural və humanist düşüncənin daşıyıcısıdır. O, hadisələrə rəsmi ideologiyanın və ya dar milli təəssübkeşliyin gözü ilə deyil, bəşəri müdriklik pəncərəsindən baxır.Kənddə aclıq və səfalətin tüğyan etdiyi, hər kəsin əsəblərinin tarıma çəkildiyi bir vaxtda fərqli insanlara qarşı yarana biləcək aqressiyanın qarşısını məhz İsfəndiyar kişinin təmkinli müdaxilələri alır:*"...İsfəndiyar kişi həmişə deyərdi: 'Müharibəni qızışdıranların milləti var, amma müharibədə qırılanların, əzilənlərin milləti yoxdur. Bu kəndə pənah gətirən hər kəs allahın qonağıdır. Kimsə bura qarnının toxluğundan gəlməyib. Əgər biz bu dar gündə bir-birimizə arxa durmasaq, insanlığımızdan nə qalar?"*İsfəndiyar kişinin bu fəlsəfəsi müasir multikulturalizm nəzəriyyəsinin ana xətti ilə tamamilə üst-üstə düşür. Müəllif kənd ağsaqqalının dili ilə bəyan edir ki, siyasi münaqişələr və imperiya ambisiyaları (müharibələr) keçicidir, lakin insanların çətin anlarda nümayiş etdirdiyi humanizm və dözümlülük qalıcı dəyərdir. İnsanları etnik və coğrafi mənsubiyyətinə görə deyil, "insanlıq meyarı"na görə dəyərləndirmək Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi boyu qoruyub saxladığı ən böyük multikultural mirasıdır.

İsa Hüseynov (Muğanna) Nəsrinin Psixoloji-Fəlsəfi Dərinliyi və "Tütək Səsi" Povestinin Mövzu Özəlliyi

Azərbaycan nəsrində fəlsəfi-psixoloji cərəyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan İsa Hüseynov (Muğanna), yaradıcılığı boyu insan mənəviyyatının ən qaranlıq və mürəkkəb qatlarına işıq salmağı bacarmış sənətkardır. Onun 1965-ci ildə qələmə aldığı "Tütək səsi" povesti bədii strukturunun mükəmməlliyi, obrazlar sisteminin dolğunluğu və bəşəri ideyaların bədii həlli baxımından XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindən hesab olunur.

Əsər, mövzu etibarilə İkinci Dünya müharibəsi illərinin arxa cəbhə reallıqlarına, o çətin və məşəqqətli dövrdə Azərbaycan kəndinin (Sazlı kəndinin) yaşadığı sosial-iqtisadi, psixoloji böhranlara həsr olunmuşdur. Lakin İsa Hüseynovun nəsri sadəcə tarixi hadisələrin və ya ideoloji müharibə cizgilərinin təsviri ilə məhdudlaşmır; o, müharibə fonunda insanın daxili aləmini, onun eqoizm və fədakarlıq, milli təəssübkeşlik və ümumbəşəri humanizm arasında keçirdiyi mənəvi təbəddülatları tədqiq edir.

"Tütək səsi" povestinin dərin fəlsəfi qatlarında müasir humanitar elmlərin ən çox müraciət etdiyi terminlərdən biri olan **multikulturalizm** və ya **mədəniyyətlərarası dialoq (interkulturalizm)** prinsipləri dayanır. Multikulturalizm, sadəcə fərqli etnik və ya dini qrupların mexaniki olaraq bir coğrafiyada birgə yaşaması deyil. Bu anlayış, fərqlilikləri bir zənginlik olaraq qəbul etməyi, ekstremal şəraitdə belə insaniyyət prinsipini hər cür milli, dini və irqi məhdudiyyətlərdən uca tutmağı nəzərdə tutur.

İsa Hüseynov Sazlı kəndinin timsalında, müharibənin gətirdiyi ümumi fəlakət və aclıq fonunda, yerli əhalinin köçkünlərə, didərginlərə və fərqli mədəniyyət daşıyıcılarına (məsələn, rus gəlini Tanya obrazına) münasibətini araşdıraraq, Azərbaycan xalqının genetik kodunda daşınan dözümlülük (tolerantlıq) və bəşəri sevgi prinsiplərini bədii linqvistika ilə dövriyyəyə buraxır.

Əsas Hissə

I Yarımfəsil: Arxa Cəbhədə "Yad" və "Doğma" Anlayışlarının Sındırılması (Tanya və Didərginlər Obrazı Fonunda)

Müharibə dövrü ədəbiyyatında çox vaxt binar müxalifətlər (biz və onlar, dost və düşmən) üstünlük təşkil edir. Lakin "Tütək səsi"ndə İsa Hüseynov bu sərhədləri tamamilə pozur. Sazlı kəndinə gələn və ya orada sığınacaq tapan fərqli millətlərin nümayəndələri yerli mühit üçün əvvəlcə "yad" görünsələr də, müharibənin ortaq ağrısı bu yadlığı sürətlə əridir və onları "doğma"ya çevirir. Bunun ən bariz nümunəsi rus qadını Tanya obrazıdır.Tanya kənd sakinlərindən birinin oğlunun həyat yoldaşı kimi bu mühitə gəlir. O, dili, adət-ənənəsi, geyimi və dünyagörüşü ilə fərqli bir sivilizasiyanın, Qərb-slavyan mədəniyyətinin daşıyıcısıdır. Arxa cəbhədə – hər gün ölüm xəbərlərinin (qara kağızların) gəldiyi, aclığın insanları sıxdığı bir mühitdə fərqli birinin qəbul edilməsi adi şəraitdən qat-qat çətindir. Çünki daxili gərginlik insanlarda "özününkünü qorumaq" və fərqli olana qarşı instinktiv aqressiya yaratmağa meyillidir. Lakin Sazlı kəndinin qadınları və ağsaqqalları Tanyaya qarşı tamamilə fərqli – ali multikultural yanaşma nümayiş etdirirlər.*"Kəndin dərdi bir idi, fəqət bu dərdin içində hər kəs bir-birinin gözünə dikilirdi ki, bəlkə bir təsəlli tapa. Tanya bura gələndə onun dilini kimsə tam bilmirdi, amma gözlərindəki o müharibə qorxusu, ər yolu gözləyən qadının intizarı hamıya bəlli idi. Kənd qadınları öz çörəklərini onunla bölləndə heç kim düşünmürdü ki, bu rusdur, yoxsa başqa dildə danışır. Çörək də birdi, göz yaşı da..."*Mətndən gətirilən bu sitat multikulturalizmin ən fundamental tezisini – **"ortaq tale və bəşəri empatiya"** prinsipini təsdiqləyir. Dil fərqliliyi mənəvi ünsiyyətə mane olmur. Çünki İsa Hüseynovun təsvirində göz yaşının və intizarın dili universaldır.Kənd qadınlarının öz son tikələrini, ruzi-bərəkətlərini Tanyayla bölüşməsi təbii bir inklüzivlik nümayişidir. Burada heç bir siyasi direktiv və ya yuxarıdan gələn ideoloji göstəriş yoxdur; bu, xalqın daxili, səmimi mənəvi ehtiyacından doğan bir tolerantlıqdır. Didərginlərə və qaçqınlara qarşı göstərilən bu qayğı, fərqliliyin qorxulası bir şey deyil, fəlakət anında sığınılacaq bir insanlıq limanı olduğunu göstərir.

II Yarımfəsil: Simvolik Dillərin Vəhdəti: Tütək Səsinin Universal Bəşəri Çağırışı

Povestin bədii fəlsəfəsində mərkəzi simvol olan "tütək səsi" sadəcə etnoqrafik bir detal və ya musiqi alətinin sədası deyil. İsa Hüseynov bu səsə transsendental (milli və fiziki sərhədləri aşan) bir funksiya yükləyir. Müharibə insanları bir-birindən ayıran, cəbhələrə bölən, sərhədlər quran bir hadisədirsə, gənc Tapdığın ifa etdiyi tütək səsi həmin sərhədləri yox edən universal mənəviyyat dilidir.

Tapdıq öz daxili fəryadını, atasının həsrətini və bəşəriyyətin sülh arzularını tütəyin avazına köçürür. Bu avaz Sazlı kəndinin sərhədlərini aşaraq orada yaşayan hər bir fərdin ruhuna toxunur:*"...Tapdıq tütəyi dodağına aparanda elə bil kəndin üstünə çökən o ağır buludlar bir anlığa çəkilirdi. İsfəndiyar kişi başını bulayıb səsə qulaq asırdı. Tanya pəncərədən baxıb sükutla ağlayırdı. Bu səs təkcə bizim dağların, bizim dərələrin səsi deyildi; bu, anasından, yuvasından ayrı düşmüş hər bir canlının fəryadı idi. Tütək fərq qoymurdu, onun səsi hər kəsin ürəyinə eyni cür toxunurdu..."*Bu sətirlərdə musiqinin **interkultural inteqrasiya aləti** kimi çıxış etdiyini görürük. Rus qadını Tanya, öz doğma mədəniyyətindən minlərlə kilometr uzaqda, özünə tamamilə yad olan bir Şərq musiqi alətinin – tütəyin səsi ilə təsəlli tapır, pəncərə önündə sükutla göz yaşı tökür. Tütəyin səsi Tanyanın daxilindəki rus folklorunun bəlkə də ən kədərli layları ilə rezonans yaradır.

Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, *"bu səs təkcə bizim dağların səsi deyildi"*. Yəni İsa Hüseynov milli olanı bəşəri səviyyəyə qaldırır. Multikulturalizm məhz budur: milli kimliyini, lokal mədəniyyətini itirmədən, onun vasitəsilə bəşəriyyətin ümumi ağrı və sevinclərinə şərik olmaq. Tütək səsi kənddəki bütün etnik və sosial qrupları mənəvi bir vəhdətdə birləşdirən "ortaq dil" rolunu oynayır.

III Yarımfəsil: İsfəndiyar Kişi və Cəbrayıl Obrazlarının Timsalında Tolerantlıq və Mənəvi Dözümlülük Prinsipləri

Əsərdə multikultural dəyərlərin nəzəri və praktik daşıyıcıları statusunda kəndin müdrik ağsaqqalı İsfəndiyar kişi və çətin məqamlarda ədalət tərəzisini qorumağa çalışan Cəbrayıl çıxış edir. Bu iki obraz Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşdırdığı sülhsevərlik, dözümlülük və "insana insan olduğu üçün dəyər vermək" fəlsəfəsinin bədii təcəssümüdür.Müharibə dövrünün gətirdiyi qıtlıq, kənd təsərrüfatı məhsullarının (taxılın) bölünməsi zamanı yaranan idarəetmə gərginlikləri bəzən insanlar arasında dözümsüzlük meyillərini artırır. Kiməsə payın çox və ya az düşməsi, kiminsə "gəlmə" olması məsələsi gizli narazılıqlara səbəb ola biləcək bir zəmindir. Belə kritik anlarda İsfəndiyar kişinin müdrik və qətiyyətli müdaxilələri mənəvi balansı bərpa edir:*"...İsfəndiyar kişi həmişə deyərdi: 'Müharibəni qızışdıranların milləti var, amma müharibədə qırılanların, əzilənlərin milləti yoxdur. Bu kəndə pənah gətirən hər kəs allahın qonağıdır. Kimsə bura qarnının toxluğundan gəlməyib. Əgər biz bu dar gündə bir-birimizə arxa durmasaq, insanlığımızdan nə qalar?'"*

İsfəndiyar kişinin bu fikirləri müasir dövrün humanitar böhranlarında, qaçqınlar və miqrantlar probleminin həllində rəhbər tutulmalı olan ən ali fəlsəfi düsturdur. O, siyasi rəhbərliklərin, imperiyaların iddiaları ilə sıravi insanların taleyini bir-birindən ayırır. *"Müharibədə qırılanların milləti yoxdur"* tezisi, etnik kimliyi tamamilə heçə endirən və insan həyatının toxunulmazlığını, onun mənəvi dəyərini ön plana çəkən humanizm manifestidir.Eyni zamanda, *"bura pənah gətirən hər kəs allahın qonağıdır"* ifadəsi, Azərbaycanın ənənəvi qonaqpərvərlik fəlsəfəsinin sakral (müqəddəs) mahiyyətini göstərir. Qonaq etnik mənsubiyyətinə görə seçilməz, ona sığınacaq axtaran ilahi bir əmanət kimi baxılar.Cəbrayıl da öz növbəsində, rəsmi qanunların sərtliyi ilə vicdanın səsi arasında qalanda həmişə vicdanı – yəni insan amilini seçir. Kənddəki taxıl bölgüsündə, iş bölgüsündə fərqli ailələrdən olan uşaqlara, köçkünlərə qarşı nümayiş etdirilən bərabərhüquqlu yanaşma, cəmiyyətin daxili multikultural strukturunu qoruyan əsas dayaqlardır. Cəbrayıl və İsfəndiyar kişi Sazlı kəndini faşizmin və müharibənin gətirdiyi nifrət dalğasından qoruyan mənəvi qalxan rolunu oynayırlar.

Nəticə

İsa Hüseynovun (Muğannanın) "Tütək səsi" povesti üzərində apardığımız bu geniş təhlil göstərir ki, əsər sadəcə bir dövrün tarixi xronikası deyil. Yazıçı müharibə reallıqlarından çıxış edərək bəşəriyyəti düşündürən qlobal mənəvi-fəlsəfi problemlərə toxunmuşdur. Sazlı kəndində cərəyan edən hadisələr, ekstremal şəraitdə insanların sınağa çəkilən mənəviyyatının, eyni zamanda Azərbaycan xalqının mentalitetində dərin kök salmış multikultural və tolerant dəyərlərin sınağıdır.

Əsərdə:

1.Tanyanın timsalında fərqli mədəniyyət və dil daşıyıcılarının daxili mühit tərəfindən inklüziv şəkildə qəbulu;

2.Tütək səsinin milli hüdudları aşaraq insanları eyni ağrı və ümid ətrafında birləşdirən universal semiotik (rəmzi) dilə çevrilməsi;

3.İsfəndiyar kişinin fəlsəfəsində insanlıq meyarının etnik və dini mənsubiyyətdən üstün tutulması

bunu bədii şəkildə sübut edir."Tütək səsi" povesti müasir dövrümüzlə də dərindən səsləşir. XXI əsrdə dünyada etnik və dini zəmində münaqişələrin, dözümsüzlüyün, ksenofobiyanın (yadlara qarşı qorxu və nifrətin) tüğyan etdiyi bir vaxtda, İsa Hüseynovun Sazlı kəndinin sadə insanları vasitəsilə verdiyi humanist mesajlar böyük aktuallıq kəsb edir. Əsər bəşəriyyətə pıçıldayır ki, xilas yolu nifrətdə, ayrılıqda və sərhədlər qurmaqda deyil; xilas yolu bir-birinin acısına şərik olmaqda, fərqlilikləri qəbul etməkdə və humanizm təməlləri üzərində qurulmuş multikultural birgəyaşayış modelindədir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Hüseynov, İ. (2004). *Seçilmiş əsərləri: iki cilddə. I cild (Povestlər)*. Bakı: Şərq-Qərb, s. 120-215. (Mətnin istinad edilən orijinal variantı).
2. Sultanlı, V. (2014). *Azərbaycan ədəbi tənqidi tarixindən*. Bakı: Nurlar, s. 182-187. (İsa Hüseynov nəsrinə fəlsəfə və tənqid prizmasından yanaşma).
3. Salamoğlu, T. (2020). *Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının problemləri*. Bakı: Elm və təhsil, s. 94-99. (XX əsrin II yarısı Azərbaycan nəsrində bəşəri humanizm məsələləri).
4. Əliyev, R. (2011). *Müharibə dövrü Azərbaycan nəsri və İsa Hüseynov yaradıcılığı*. Bakı: Mütərcim, s. 64-72.
5. Azərbaycan Respublikası Multikulturalizm Mərkəzi. (2018). *Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları*. Bakı: Şərq-Qərb, s. 145-152. (Əsərdəki etnik tolerantlıq və mədəniyyətlərarası dialoqun nəzəri əsasları üçün)